

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Василь Лемак,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
завідувач кафедри
теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету

Терезія Попович,
викладач кафедри
теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету

УДК 340.1

Державний режим як теоретико- правова категорія (поняття, критерії для видової класифікації)

Питання теоретичного дослідження державного режиму, з урахуванням сучасного етапу правового розвитку України, безсумнівно, належить до групи найбільш важливих та актуальних завдань сучасної правової науки. На порядку денному стоять питання

відновлення повноцінного функціонування демократичних інститутів, істотно деформованих в останні роки.

Окремі аспекти обраної проблематики були предметом наукового вивчення вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема С. В. Лінецького,

С. В. Сухоноса, В. С. Журавського, В. С. Петрова, В. Е. Чиркіна, І. Д. Голушкова, Ю. А. Кудрявцева, М. Г. Тірських, О. В. Боровых, С. А. Киреева тощо.

У той же час слід зазначити, що категорія державного режиму, його сутності, співвідношення з суміжними поняттями потребують подальшого дослідження у теоретичній площині. Саме теоретико-правовий аналіз окреслених аспектів і визначають мету даного дослідження.

Як правило, поняттям «державного режиму», котре ввійшло в науковий обіг в 1940-х роках, позначають сукупність методів, способів і засобів здійснення державної влади в суспільстві. У дещо ширшому розумінні воно позначається як «політичний режим», який характеризує методи функціонування всіх ланок політичної системи. При цьому необхідно зауважити, що в юридичній науці непоодинокими є намагання обґрунтування різниці між поняттями «державний» і «політичний» режим та доцільності використання останнього. Одночасно стверджується, що «термін «державний режим» не в повній мірі відображає сутність форми держави, концентруючись лише на здійсненні державної влади і залишаючи поза полем уваги величезну масу відносин, які складаються у політичній системі», так як «державна влада не самоціль і не може існувати без зворотних зв'язків з тими суб'єктами відносин, на поведінку яких вона вчиняє вплив, а тому розгляд тільки способів здійснення державної влади необґрунтовано звужує предмет дослідження і не дає повної картини особливостей сформованого режиму». Разом з тим пропонується до характеристики політичного режиму включити дослідження всієї сукупності публічно-правових відносин, а не тільки державно-владні відносини, а «суть політичного режиму становить особливий стан суспільних відносин, який формується під впливом тих чи інших способів здійснення публічної влади». Універсальною

ж характеристикою політичного режиму виголошується «гарантованість прав і свобод людини» [1, с. 11]. Висловлюється й більш слушна думка з приводу того, що різницю між вищезазначеними поняттями слід робити, і «державний режим» завжди залишається частиною режиму політичного [2, с. 11].

У науковій літературі існують різні визначення політичного режиму: як сукупності характерних для визначеного типу держави політичних відносин, владних засобів і методів, сформованих відносин державної влади і суспільства, пануючих форм ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стану політичної культури; як характеристики владних відносин у політичній, економічній і соціально-культурній сферах; як функціональної характеристики всієї політичної системи в цілому тощо [3, с. 195 - 205]. Так, наприклад, у спеціальному дослідженні політичного режиму (М. Тірських) під останнім розуміють «зовнішнє, динамічне, таке, що трансформується, територіально відокремлене вираження політичної системи суспільства, показник певного усталеного (тимчасово підсумкового) політичного стану суспільства і відносин між владою і суспільством, який проявляється як сукупність методів, способів, засобів і інших механізмів здійснення політичної влади, котрий характеризується існуванням певних політичних процесів, набором специфічних політичних інститутів, відносинами влади і суспільства, що склалися, пануючою ідеологією, соціальними взаємовідносинами, економічними складовими, певним видом політичної культури» [4, с. 7].

Нерідко поняття «державного» та «політичного» режиму в юридичній літературі вживаються як синоніми. Слід погодитися при цьому, що державний режим характеризує не форму держави, а більшою мірою – її зміст, який виражається в засобах і способах володарювання, а також у певних принципах владних відносин,

суб'єктами яких виступають держава, суспільство та індивід [5, с. 7].

Разом з тим, *державний режим*, як видається, у юридичній площині означає ступінь участі державно-організованого суспільства в здійсненні публічної влади та забезпеченні власних основних принципів (фундаментальних цінностей). На нашу думку, державний режим як поняття означає не стільки сукупність методів і засобів здійснення публічної влади в суспільстві, скільки ступінь здійснення цієї влади самим суспільством.

Серед ознак (окремих аспектів) державного режиму необхідно виділити наступні. По-перше, на відміну від форми правління, котра виражає організацію влади на національному (загальнодержавному) рівні, державний режим торкається організації і здійснення публічної влади на всіх рівнях. При цьому, якщо на національному рівні його індикатором є ступінь концентрації владних ресурсів, то на регіональному й місцевому рівні – ступінь розвитку місцевого самоврядування (місцева демократія). У недемократичних державах місцевий гауляйтер, партійний секретар чи представник президента звісно керує всіма місцевими справами, а місцеве самоврядування як інститут відсутнє зовсім. Мова йде про ступінь поділу публічної влади як «по горизонталі» (між гілками влади), так і «по вертикалі».

По-друге, змістом державного режиму як поняття є способи легітимації публічної влади суспільством, з одного боку, і методи реалізації влади в суспільстві, з іншого. Ці два аспекти державного режиму є тісно взаємопов'язаними між собою. Чи могла публічна влада (держава), котра була би належно легітимована українським народом, організувати голодомор у 1930-их роках? Чи міг законодавчий орган нацистської Німеччини, обраний в ході вільних виборів, схвалити антисемітські закони? Відповідь на такі запитання є риторичною.

По-третє, основною формою легітимації державного режиму є кон-

ституційна форма. Прагнення державного режиму (демократичного чи недемократичного) отримати закріплення у конституції (нормах вищої юридичної сили) можна вважати однією із закономірностей сучасної держави. Навіть А. Гітлер у нацистській Німеччині «зупинив» дію конституційних норм Конституції 1919 р. щодо прав людини. В. Ленін у Радянській Росії прагнув легалізувати більшовицький режим документом, який був названий «конституцією» (хоча, звісно, з традиціями конституціоналізму він не мав нічого спільного). Й. Сталін у Конституції СРСР 1936 р. відобразив параметри тоталітаризму доволі чітко.

При цьому треба розуміти також і межу «легальності» будь-якого режиму. Чисельні газові камери нацистської Німеччини чи терор на державному рівні в СРСР не впливав із конституцій чи законів указаних держав. Чим більш недемократичним є режим, тим ширшим виступає простір його свавільності (і латентності).

Критерії для ідентифікації державних режимів здійснюються надто по-різному в науковій літературі та на практиці. Одна із найбільш відомих міжнародних правозахисних організацій «Freedom House» дає оцінку державним режимам на основі таких восьми критеріїв: 1) виборчий процес; 2) громадянське суспільство; 3) незалежні засоби масової інформації; 4) державне управління на рівні країни; 5) місцеве демократичне управління; 7) судовий устрій і незалежність судів; 8) корупція.

Відомий російський дослідник політичних режимів (Л. Циганков) зазначає, що вони відрізняються одне від одного за механізмом здійснення влади [6, с. 151].

У праці Р. Даля «Поліархія» для класифікації політичних режимів використовуються два критерії: 1) ступінь ліберальності режиму, або його здатність забезпечити публічну змагальність у боротьбі за владу; 2) рівень залучення громадян до політичного процесу. Перший критерій

визначається ступенем відкритості політичних інститутів, а також гарантіями, які дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другий критерій визначає загальну чисельність дорослого населення, що є учасником політичного процесу і здатного на відносно рівній основі контролювати урядову діяльність. На основі вказаних критеріїв Р. Даль виділяє три види режимів: гегемонія, поліархія, змішаний режим [6, с. 107].

Із врахуванням вищезазначеного, які ж елементи поняття «державного режиму» можна виокремити? Іншими словами, які обставини першочергово слід врахувати для визначення характеру державного режиму в тій чи іншій країні?

На нашу думку, до таких, безумовно, належать:

1) *роль прав людини в державно-організованому суспільстві*. Підкресливо, мова йде саме про реальне місце прав людини в ієрархії суспільних цінностей, а не лише про їх закріплення правовими нормами. При цьому не обсяг закріпленого законами каталогу прав людини засвідчує про роль останніх, а насамперед ефективність інституційного механізму їх захисту та відновлення. В основі такого механізму – незалежний суд;

2) *ступінь народовладдя (участі народу в здійсненні публічної влади)* на загальнодержавному та місцевому рівні. Враховуються такі показники народовладдя: а) частка дорослого населення, наділеного виборчим правом. Наприклад, у Великій Британії (лідері світової демократії) частка осіб, старших 20 років, наділених правом голосу становила: у 1831 р. – лише 4 % населення, у 1864 р. – 9, у 1883 – 18; у 1921 р. – 74, а в 1931 р. – 97 % [7, с. 29]; б) наявність (відсутність) груп населення, які законом позбавлені виборчого права на підставі їх соціального походження, національної, расової, релігійної ознаки чи політичних переконань; в) проведення регулярних і вільних виборів.

Вільні вибори як основний критерій народовладдя на сьогодні виступають не розпливчастою політичною категорією, а інститутом із доволі чіткими стандартами, зокрема: заборона впливу на волевиявлення виборців, таємність голосування, неупереджене встановлення результатів, проведення виборчої кампанії на конкурентних засадах в умовах політичного плюралізму. Відсутність хоча б однієї характеристики ставить під сумнів «вільний» характер виборів. Високий рівень народовладдя означає демократію, його відсутність – тоталітаризм.

3) *ступінь забезпечення верховенства права* (наскільки влада, суспільство і кожна людина підкорена праву (не лише закону), наскільки право захищено незалежним судом); верховенство права детермінується високим рівнем конституціоналізму, що, у свою чергу, виступає основним лімітуючим фактором публічної влади;

4) *ступінь відкритості публічної влади* (наскільки відкрито готуються владні рішення, рівень свободи слова, публічна звітність влади, прозорість її діяльності та бездіяльності). При цьому відкритість влади проявляється за допомогою таких засобів: а) свобода слова (в першу чергу, забезпечення незалежності й прозорості ЗМІ); б) підзвітність публічної влади перед суспільством стосовно її діяльності;

5) *ступінь впровадження законодавчих умов для активного громадянського суспільства* (наявність гарантій політичного та ідеологічного плюралізму, гарантії розвитку «третього сектору»).

Відтак, з наведеного є можливість зробити наступні висновки. По-перше, державний режим як категорія означає ступінь участі суспільства у здійсненні публічної влади та забезпеченні власних основних принципів (фундаментальних цінностей). У свою чергу, державний режим проявляється у механізмах легітимації публічної влади з боку суспільства, ефективності цього механізму

му. По-друге, критеріями для видової класифікації державного режиму виступають, принаймні, такі його понятійні елементи (критерії): ступінь забезпечення прав людини, на-
родовладдя, дієвості верховенства права, рівень відкритості публічної влади та гарантії для активного громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Голушков Д. И.* Политический режим России: особенности формирования и правового регулирования: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Д. И. Голушков. – Омск, 2006. – 24 с.
2. *Сташ З. К.* Политический режим современного российского государства: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / З. К. Сташ. – Краснодар, 2009. – 26 с.
3. *Кудрявцев Ю. А.* Политические режимы: Критерии классификации и основные виды / Ю. А. Кудрявцев // Правоведение. – 2002. – № 1 (240). – С. 195 – 205
4. *Тирских М. Г.* Трансформация политических режимов: государственно-правовые аспекты: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / М. Г. Тирских. – Челябинск, 2005. – 26 с.
5. *Боровых О. В.* Правовые формы установления функционирования государственного режима: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / О. В. Боровых. – М., 2004. – 24 с.
6. *Цыганков Л. П.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика: Учебное пособие / Л. П. Цыганков. – М., 1995. – 293 с.
7. *Даль Р.* О демократии / Р. Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 204 с.

Лемак В. В., Попович Т. П. Поняття і ознаки державного режиму

Розкриваються основні підходи до розуміння державного режиму в юридичній літературі, аналізуються критерії класифікації державного режиму і основні елементи державного режиму, а також досліджуються проблемні аспекти співвідношення поняття державного режиму з поняттям політичного режиму. Зроблено висновок, що державний режим як поняття означає сукупність методів і засобів здійснення публічної влади в суспільстві.

Ключові слова: державний режим, політичний режим, елементи державного режиму.

Лемак В. В., Попович Т. П. Понятие и признаки государственного режима

Раскрываются основные подходы к пониманию государственного режима в юридической литературе, анализируются критерии классификации государственного режима и основные элементы государственного режима, а также исследуются проблемные аспекты соотношения понятие государственного режима с понятием политический режим. Сделан вывод, что государственный режим как понятие означает совокупность методов и средств осуществления публичной власти в обществе.

Ключевые слова: государственный режим, политический режим, элементы государственного режима.

Lemak V., Popovych T. The concept and features of state regime

The basic approach to the state regime in the legal literature, examines the criteria for the classification of the state regime and the basic elements of the state regime and investigates the problematic aspects of the concept of public value mode with the concept of the political regime. It is concluded that the state regime as a concept denotes the set of methods and tools for the implementation of public authority in society.

Key words: state regime, the political regime, the elements of the state regime.